

Луї Альтюссер

Ідеологія та державні ідеологічні апарати

Про відтворення умов виробництва

У цій статті ми розглянемо те, про що вже говорили в іншій роботі у зв'язку з необхідністю оновлення засобів виробництва, щоб саме це виробництво стало можливим. Тоді це було лише невеликим зауваженням. Тепер же ми розглянемо це положення само по собі.

Як говорив Маркс, навіть дитині відомо, що будь-яка суспільно-економічна формація, яка не відтворює умов виробництва одночасно з самим виробництвом, не проіснує і року. Необхідною умовою виробництва є відтворення умов виробництва. Воно може бути "простим" (відтворювати лише вже існуючі умови виробництва) або "розширеним" (розширяти ці умови). Залишимо поки це розрізнення осторонь.

Що ж таке відтворення умов виробництва?

Тут ми вступаємо в досить відому (з часів публікації другого тому "Капіталу") і водночас не так добре вивчену сферу. Безперечна очевидність (ідеологічна очевидність емпіричного типу) того, що на речі треба дивитися з точки зору виробництва і навіть просто виробничої практики (абстрактної стосовно самого процесу виробництва), настільки злилася з нашим повсякденним "свідомістю", що стає надзвичайно важко, якщо не неможливо, подивитись з точки зору відтворення. Адже якщо не дивитися на речі саме з цієї точки зору, все так і залишиться абстрактним (не просто наполовину абстрактним, а спотворено абстрактним), навіть на рівні виробництва і тим більше на рівні звичайної практики.

Спробуємо послідовно вивчити це питання.

Щоб спростити виклад, і оскільки ми вважаємо, що будь-яка суспільно-економічна формація залежить від панівного в ній способу виробництва, можна сказати, що процес виробництва використовує існуючі продуктивні сили в певних виробничих відносинах.

З цього випливає, що для того, щоб могла існувати будь-яка суспільно-економічна формація, вона повинна разом зі своїм виробництвом і заради того, щоб мати можливість виробляти, відтворювати умови свого виробництва. Отже, вона повинна відтворювати:

1. продуктивні сили;
2. існуючі виробничі відносини.

Про відтворення засобів виробництва

Завдяки Марксу, а саме другому тому "Капіталу", сьогодні всім зрозуміло (включаючи буржуазних економістів, які працюють у сфері народногосподарського обліку, або сучасних "макроекономічних теоретиків"), що виробництво неможливе без забезпечення відтворення матеріальних умов виробництва, тобто відтворення засобів виробництва.

Будь-який економіст, який у цьому сенсі не відрізняється від капіталіста, знає, що необхідно щороку замінювати те, що зношується або стає непридатним під час виробництва: сировину, приміщення (наприклад, будівлі), знаряддя виробництва (верстати) тощо. Ми сказали, що будь-який економіст схожий на капіталіста, тому що обидва вони є виразниками точки зору підприємства, обмежуючись звичайним тлумаченням термінів його бухгалтерсько-фінансової діяльності.

Але завдяки Кене, який першим заговорив про те, що просто "ріже очі", і генію Маркса, який вирішив цю проблему, ми знаємо, що відтворення матеріальних умов виробництва може розглядатися не лише на рівні підприємства, оскільки насправді воно здійснюється за його межами. Те, що відбувається на рівні підприємства, — лише наслідок, який дає нам уявлення про необхідність відтворення, але ніяк не дозволяє мислити його умови чи механізми.

Щоб у цьому переконатися, достатньо простого прикладу. Пан Х, капіталіст, який виробляє на своїй прядильній фабриці вовняну тканину, повинен "відтворювати" сировину, верстати тощо. Але він не виробляє сировини для свого виробництва — це роблять інші капіталісти: великий австралійський вівчар — пан Y; великий виробник верстатів — пан Z і так далі. Але ці пани, щоб виробляти ту продукцію, яка обумовлює відтворення умов виробництва пана Х, теж повинні відтворювати умови свого власного виробництва. І так до нескінченності, причому в таких пропорціях, щоб попит на засоби виробництва (для відтворення) міг бути задоволений пропозицією в межах національного, якщо не світового, ринку.

Щоб зрозуміти механізм, який забезпечує роботу цієї "нескінченної ланцюгової реакції", необхідно поглянути на "глобальний" підхід Маркса до цього питання, зокрема вивчити відносини обороту капіталу між I (виробництво засобів виробництва) та II (виробництво засобів споживання) підрозділами, а також реалізацію додаткової вартості, що викладено у другому та третьому томах "Капіталу".

Відтворення робочої сили

Тим не менш, дещо може викликати здивування читача. Ми говорили про відтворення засобів виробництва, а не про відтворення продуктивних сил. Тобто ми пройшли повз відтворення того, що відрізняє продуктивні сили від засобів виробництва, а саме — відтворення робочої сили.

Спостереження за тим, що відбувається на підприємстві, зокрема, вивчення бухгалтерсько-фінансової практики амортизації та практики інвестування, могло дати нам приблизне уявлення про існування матеріального процесу відтворення. Тепер же ми втручаємося в таку сферу, де подібне спостереження, якщо не зовсім неможливе, то принаймні майже неможливе, і на те є вагома причина: відтворення робочої сили відбувається головним чином поза межами підприємства.

Як же тоді забезпечується відтворення робочої сили?

Воно забезпечується тим, що робочій силі надається матеріальний засіб відтворення: заробітна плата. Заробітна плата фігурує в бухгалтерії кожного підприємства лише як "капітал, що витрачається на оплату робочої сили", а не як умова матеріального відтворення робочої сили.

А тим часом заробітна плата "функціонує" саме так, оскільки становить собою лише частину вартості, яку виробляє робоча сила, необхідної для її відтворення: тобто необхідної для відтворення робочої сили працівника (щоб він мав де жити, що вдягнути та поїсти, коротко кажучи, щоб завтра — на кожне дане нам богом завтра — він знову зміг прийти на роботу). І додамо: необхідної для виховання та освіти дітей, у яких пролетаріат відтворюється як робоча сила (у x екземплярах, де x може дорівнювати 0, 1, 2 і так далі).

Нагадаємо, що ця величина вартості (заробітна плата), необхідна для відтворення робочої сили, обумовлена не лише потребою в якомусь "біологічному" мінімальному розмірі оплати праці, а й сформованими уподобаннями (Маркс зазначає: англійському робітнику потрібне пиво, а французькому пролетарію — вино), тобто історичним складеними варіативними потребами.

Відзначимо також, що ці уподобання є подвійно історичними. Вони не визначаються історичними потребами робітничого класу, визнаними за ним класом капіталістичним. При цьому вони визначаються історичними потребами, які нав'язуються в пролетарській класовій боротьбі (причому

подвійній: проти збільшення тривалості робочого дня та проти зменшення заробітної плати).

І все ж робочій силі для її відтворення недостатньо забезпечити лише матеріальні умови. Ми говорили про те, що наявна робоча сила повинна бути "компетентною", тобто здатною функціонувати в складній системі виробничого процесу. Розвиток продуктивних сил та їх історично сформований тип зараз призводять до того, що робоча сила повинна володіти (різною) кваліфікацією і відтворюватися як така. Різною в тому сенсі, що відповідає вимогам соціально-технічного поділу праці, за "посадами" та "професіями".

Але як забезпечується це відтворення (різних) кваліфікацій робочої сили при капіталізмі? На відміну від рабовласницької та кріпосницької суспільно-економічних формацій, відтворення кваліфікованої робочої сили при капіталізмі має тенденцію (йдеться про певний закон) забезпечуватися не "на місці" (навчання на виробництві), а все частіше — поза виробництвом: у шкільній капіталістичній системі або в інших інстанціях та громадських інститутах.

Але чому нас вчать у школі? Ми все більше і більше вчимося: вчимося читання, письму, рахунку, тобто деяким технічним навичкам, і ще багато чому іншому, включаючи деякі елементи (зачаткові або, навпаки, поглиблені) "наукової" чи "літературної" культури, які можуть безпосередньо використовуватися на різних рівнях включеності у виробництво (для робітників — одна освіта, для технічних працівників — інша, для інженерів — третя, для управлінців — четверта і так далі). Тобто нас вчать деяким "практичним навичкам".

Але разом із цими знаннями та навичками ми засвоюємо в школі й "правила" хорошої служби, тобто пристойності, яку необхідно дотримуватися залежно від тієї посади, яку "призначений" обіймати в майбутньому кожний службовець відповідно до встановленого поділу праці. Це правила моралі, громадянської та професійної свідомості, тобто, іншими словами, правила дотримання соціально-технічного поділу праці, а в кінцевому підсумку, правила порядку, встановлені панівним класом.

Крім того, ми вчимося "правильно говорити рідною мовою", добре "писати", тобто по суті (для майбутніх капіталістів та їхніх підлеглих) — "правильно керувати", або (в ідеальному випадку) "правильно говорити" з робітниками.

Щоб перекласти ці твердження більш науковою мовою скажімо, що відтворення робочої сили вимагає не лише відтворення робочої кваліфікації, а й відтворення її підпорядкування правилам встановленого порядку. Тобто відтворення підпорядкування панівній ідеології у робітників і відтворення здатності правильно маніпулювати панівною ідеологією у експлуататорів, щоб вони й "на словах" теж забезпечували домінування панівного класу.

Інакше кажучи, школа (а також інші державні та церковні установи чи інші апарати, такі як армія) вчить "навичкам" і робить це в таких формах, які забезпечують підпорядкування панівній ідеології або опанування "практикою" такого підпорядкування. Усі учасники виробництва, експлуатації та гноблення, не кажучи вже про "фахівців з ідеології" (Маркс), повинні тою чи іншою мірою "пройнятися" цією ідеологією, щоб "усвідомлено" виконувати свої обов'язки: чи то експлуатованих (пролетаріат), чи то експлуататорів (капіталісти), чи то співробітників експлуатації (кадрові службовці), чи то первосвященників панівної ідеології (її "функціонери") і так далі.

Таким чином, відтворення робочої сили неминуче веде до відтворення не лише її "кваліфікованості", а й підпорядкованості панівній ідеології або "практиці" цієї ідеології. Уточнимо, що буде недостатнім сказати "не тільки..., але й...", адже все вказує на те, що відтворення кваліфікованої робочої сили забезпечується саме в формах ідеологічного підпорядкування.

Але тим самим ми визнаємо дійсне існування нової реальності — ідеології.

Тут потрібно зробити два зауваження.

Перше підіб'є підсумок нашого аналізу відтворення.

Ми швидко вивчили форми відтворення продуктивних сил, тобто засобів виробництва — з одного боку, і робочої сили — з іншого.

Але ми ще не торкнулися питання про відтворення виробничих відносин. Адже це є ключовим питанням марксистської теорії типів виробництва. Обійти його — означає зробити теоретичну помилку, ні, гірше за те: допустити серйозну політичну помилку.

І ми про це поговоримо. Але щоб ми могли це зробити, нам потрібно зробити ще один обхідний маневр.

Друге зауваження полягає в тому, що для того, щоб зробити цей маневр, ми змушені знову поставити собі старе запитання: що таке суспільство?

Інфраструктура та суперструктура

Ми вже говорили про революційний характер марксистської концепції "соціального цілого" у зв'язку з її відмінністю від гегелівської "тотальності". Ми говорили про те (і ця теза лише відтворює відомі положення історичного матеріалізму), що у Маркса структура будь-якого суспільства складається з "рівнів", або "інстанцій", з'єднаних у специфічну установку: інфраструктуру, або економічний базис ("одиницю" продуктивних сил і виробничих відносин), і суперструктуру, яка включає два "рівні", або "інстанції": юридично-політичну (держава і право) та ідеологічну (різні ідеології — релігійні, моральні, юридичні, політичні тощо).

Окрім теоретико-педагогічного інтересу (який показує нам відмінність Маркса від Гегеля), це положення становить собою фундаментальну теоретичну перевагу: воно дозволяє включити до теоретичного апарату основних понять те, що ми назвали коефіцієнтом впливу однієї структури на іншу. Що слід розуміти під цим?

Кожен може легко переконатися, що уявлення про структуру будь-якого суспільства як про будівлю з базисом (інфраструктурою), на якому височать два "поверхи" надбудови, є метафорою, а точніше, просторовою метафорою — метафорою топіки. Як і будь-яка метафора, вона дає нам щось зрозуміти, на щось нам вказує. На що ж? А ось на що: верхні поверхи не можуть просто "висіти" (у повітрі), якщо у них немає основи.

Метафора будівлі передусім має на меті представити нам "обумовленість [надбудови] в кінцевому підсумку" цим економічним базисом. У результаті ця просторова метафора надає базису коефіцієнт впливу, який полягає в обумовленості в кінцевому підсумку того, що відбувається на "поверхах" (надбудови) тим, що відбувається в економічному базисі.

На підставі цього коефіцієнта впливу "в кінцевому підсумку" "поверхи" надбудови, очевидно, отримують різні коефіцієнти впливу. Але що це за коефіцієнти?

Можна сказати, що "поверхи" надбудови не є визначальними в кінцевому підсумку, але вони обумовлені впливом базису; що якщо вони і є визначальними на свій лад (ми ще не знаємо, який саме), то вони є такими саме тому, що обумовлені базисом.

Їхній коефіцієнт впливу (або обумовленості) як обумовлених базисом, згідно з марксистською традицією, може розглядатися у двох формах: 1) існує "відносна автономія" надбудови стосовно базису; 2) існує "зворотний вплив" надбудови на базис.

Таким чином, ми можемо сказати, що важлива теоретична перевага марксистської топіки, тобто просторової метафори будівлі (базису та надбудови), полягає в тому, що вона дозволяє побачити, що питання про обумовленість (або коефіцієнт впливу) є ключовими. Також вона дозволяє побачити, що саме базис у кінцевому підсумку обумовлює всю будівлю і, як наслідок, змушує нас поставити теоретичну проблему про тип "побічного" впливу, притаманного надбудові, тобто змушує нас розглядати те, що в марксистській традиції позначається термінами "відносної автономії" надбудови та "зворотного впливу" надбудови на базис.

Основний недолік цього уявлення про структуру всього суспільства як будівлі, очевидно, полягає саме в його метафоричності: тобто в тому, що воно є дескриптивним.

Тепер можна, і навіть бажано, представити речі інакше. Домовимось про наступне: ми ніяк не відкидаємо цю класичну метафору, тому що вона сама змушує нас до її подолання. І подолаємо ми її не для того, щоб відкинути як застарілу. Ми просто хотіли б спробувати розглянути, що вона нам дає у своїй дескриптивній формі.

Ми вважаємо, що саме на підставі відтворення можна і потрібно розглядати те, що характеризує саму суть природи надбудови. Достатньо стати на точку зору відтворення, щоб прояснилися багато питань, на існування яких вказувала просторова метафора будівлі, але вона не могла дати на них концептуальних відповідей.

Наша основна теза полягає в тому, що ставити ці питання (а отже, і шукати на них відповіді) можна, лише ставши на точку зору відтворення.

Ми коротко розглянемо право, державу та ідеологію саме з цієї точки зору. І ми побачимо, що відбувається з точки зору практичної діяльності та виробництва, з одного боку, і з точки зору відтворення, з іншого.

Держава

Марксистська традиція категорична: починаючи з “Маніфесту комуністичної партії” та “Вісімнадцятого брюмера Луї Бонапарта” (та в усіх наступних текстах, перш за все у Маркса про Паризьку комуну та у Леніна в “Державі та революції”) держава сприймається як репресивний апарат. Держава — це репресивна “машина”, що дозволяє панівним класам (в XIX ст. — буржуазії та великим землевласникам) забезпечувати свою владу над робочим класом для того, аби підкорити його процесу отримання додаткової вартості (тобто капіталістичній експлуатації).

Іншими словами, держава — це перш за все те, що класики марксизму називали “державним апаратом”. Під цим терміном мається на увазі не лише особливий апарат (у вузькому сенсі), існування та необхідність якого ми визнаємо виходячи з вимог юридичної практики, тобто поліція, суди, в'язниці. Цей термін включає також армію, яка (а пролетаріат заплатив за цей досвід своєю кров'ю) безпосередньо проявляє себе як додаткова репресивна сила, коли поліція та її спеціальні підрозділи “не справляються з тим, що відбувається”. І ось над усім цим знаходиться держава, уряд та адміністрація.

У такому вигляді “теорія” марксистсько-ленінської держави торкається найголовнішого, і немає підстав сумніватись в тому, що вона полягає саме в цьому. Державний апарат, який визначає державу як виконавчу та репресивну силу, що стоїть “на службі панівних класів” у тій класовій боротьбі, яку буржуазія та її союзники ведуть із пролетаріатом, власне і є державою, і визначає її основну “функцію”.

Від дескриптивної теорії до теорії як такої

І все ж тут знову, як ми вже зазначали щодо метафори будівлі (базис і надбудова), це уявлення про природу держави страждає на дескриптивність.

Оскільки ми часто використовуємо це прикметник (“дескриптивний”), варто сказати про нього кілька слів, щоб уникнути непорозумінь.

Коли ми говоримо про метафору будівлі або про марксистську “теорію” держави як про дескриптивні концепції чи уявлення, у цьому немає якогось критичного підтексту. Навпаки, ми схильні думати, що великі наукові відкриття не можуть уникнути етапу дескриптивних

"теорій". Це, здається, перший етап будь-якої теорії, принаймні в тій сфері, яка нас займає (науки про суспільно-економічні формації). Як такий, цей етап можна — і навіть, на наш погляд, слід — розглядати як перехідний, але необхідний для розвитку самої теорії. А раз він перехідний, ми виражаємо його терміном "deskриптивна теорія", показуючи самим поєднанням цих двох понять певну їхню "суперечливість". Справді, термін "теорія" трохи "не в'яжеться" з прикметником "deskриптивний". Це означає, що 1) "deskриптивна теорія", без сумніву, є неминучим початком теорії, але що 2) "deskриптивна" форма, в яку вона вбрана, через цю свою "суперечливість" вимагає певного розвитку теорії, щоб та змогла подолати свій "deskриптивний" етап.

Уточнимо свою думку, повернувшись до предмета нашого розгляду — держави.

Коли ми говоримо, що марксистська "теорія" держави частково є "deskриптивною", це передусім означає, що ця deskриптивна "теорія", без сумніву, є попередньою марксистською теорією держави, і що вона дає нам найголовніше, тобто вагому основу для будь-якого подальшого розвитку теорії.

Дійсно, можна сказати, що deskриптивна теорія держави цілком справедлива, тому що з тим визначенням, яке вона дає своєму предмету, можна співвіднести більшість явищ, які спостерігаються в цій сфері. Так, завдяки визначенню держави як класової, яка реалізується через репресивний державний апарат, можна чітко побачити все, що відбувається під час репресивної діяльності, якою б вона не була: починаючи з масових убивств у червні 1848 рок та Паризької комуни, "кривавої неділі" у травні 1905 року в Петербурзі, руху Опору у Франції та подій біля станції метро "Шарон" і так далі — аж до простого (і відносно нешкідливого) втручання "цензури", яка забороняла "Черницю" Дідро або п'єсу Гатті про Франко. Репресивна діяльність висвітлює всі прямі та непрямі форми експлуатації і знищення народних мас (імперіалістичні війни); висвітлює те непомітне повсякденне панування, в якому, наприклад, у формах політичної демократії проявляється те, що Ленін, наслідуючи Маркса, називав диктатурою буржуазії.

Тим не менш, deskриптивна теорія держави являє собою етап конституювання такої теорії, яка сама вимагає, щоб її "подолали" на цьому етапі. Адже цілком очевидно, що якщо це визначення дає нам можливість ідентифікувати та визнати факти гноблення з боку держави, яку ми

розуміємо як репресивний державний апарат, то таке "встановлення відносин" приводить нас до одного очевидного факту, про який ми ще скажемо нижче кілька слів: "Так, саме так, так воно і є!". Нагромадження прикладів не дозволить нам краще визначити державу, тобто висунути якусь наукову теорію про державу. Будь-яка коротка дескриптивна теорія ризикує таким чином "заблокувати" необхідний розвиток теорії як такої.

Тому ми вважаємо, що для того, щоб перетворити цю дескриптивну теорію на справжню теорію, тобто щоб краще зрозуміти державні механізми в їхньому функціонуванні, до класичного визначення держави як державного апарату необхідно дещо додати.

Основні положення марксистської теорії держави

Насамперед зробимо одне уточнення: держава (і її існування як апарату) набуває сенсу лише у зв'язку з державною владою. Всяка політична класова боротьба обертається навколо держави. Іншими словами — навколо володіння державною владою, тобто її захоплення та збереження якимось одним класом, союзом класів або фракціями класу. Це змушує нас розрізняти державну владу (збереження або захоплення державної влади), яка є завданням політичної класової боротьби, з одного боку, і державний апарат, з іншого.

Ми знаємо, що державний апарат може залишитися непохитним, як це показали буржуазні "революції" XIX століття у Франції (1830, 1848), державні перевороти (2 грудня, травень 1958 року), розпади держав (падіння імперії в 1870 році та Третьої республіки в 1940 році) або зростання політичного впливу дрібної буржуазії (1890—1895 роки у Франції), тобто залишитися незачепленими політичними подіями, які безпосередньо стосуються володіння державною владою.

Навіть після такої соціальної революції, як та, що сталася в 1917 році в Росії, більша частина державного апарату залишилася на своїх місцях, незважаючи на захоплення державної влади пролетаріатом і найбільшими верствами селянства, — Ленін не раз говорив про це.

Можна сказати, що це розрізнення державної влади та державного апарату є частиною "марксистської теорії" держави, починаючи з праць Маркса "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта" та "Класова боротьба у Франції".

Державні ідеологічні апарати

До «марксистської теорії» держави слід додати іще дещо.

Тут нам належить із обережністю просуватися територією, де вже задовго до нас побували класики марксизму, які, проте, не систематизували в теоретичній формі ті вирішальні здобутки, що впливають із їхнього досвіду та методу. Адже їхні досвід та метод здебільшого не виходили за межі політичної практики.

На ділі, тобто у своїй політичній практиці, класики марксизму трактували державу як реальність складнішу за ту, яку передбачає визначення «марксистської теорії держави» навіть із нашим недавнім доповненням. Це ускладнення вони визнавали на практиці, але не висловили його у відповідній теорії.

Ми хотіли б дуже схематично окреслити ту теорію, що відповідала б їхній практиці. Для цього ми висуваємо таку тезу: щоб розвинути теорію держави, слід враховувати не тільки відмінність між державною владою та державним апаратом, але й іншу реальність, що очевидним чином пов'язана з (репресивним) державним апаратом, але не збігається з ним. Для опису цієї реальності ми будемо використовувати відповідне поняття: ідеологічні державні апарати.

Що таке державні ідеологічні апарати (ДІА)?

Вони не збігаються з державним (репресивним) апаратом. Нагадаємо, що в марксистській теорії до державних апаратів (ДА) входять уряд, адміністрація, армія, поліція, суди, в'язниці тощо. Надалі всіх їх разом ми будемо називати репресивним державним апаратом. Слово «репресивний» вказує на те, що державний апарат, про який ідеться, «функціонує через насильство», принаймні у крайніх виявах (адже репресії, наприклад адміністративні, можуть набувати нефізичних форм).

Ми називаємо державними ідеологічними апаратами певну кількість реалій, що постають перед безпосереднім спостерігачем як окремі й спеціалізовані інституції. Ми пропонуємо емпіричний список цих інституцій, який, звісно, потребує детальніших досліджень, перевірок, виправлень та перероблень. Враховуючи всі застереження, на цю мить ми можемо вважати ідеологічними державними апаратами такі інституції (порядок у переліку не має особливого значення):

- релігійний ДІА (система різних церков);
- освітній ДІА (система різних «шкіл», як державних, так і приватних);

- сімейний ДІА;
- юридичний ДІА;
- політичний ДІА (політична система з різними партіями);
- профспілковий ДІА;
- інформаційний ДІА (преса, радіо, телебачення тощо);
- культурний ДІА (література, образотворче мистецтво, спорт тощо).

Як ми вже сказали, ДІА не збігаються з державним (репресивним) апаратом. В чому між ними відмінність?

По-перше, ми бачимо, що державний (репресивний) апарат один, тоді як ідеологічних апаратів багато. Навіть якщо припустити, що ці численні ДІА об'єднуються в один корпус, то ця єдність не є безпосередньо видимою.

По-друге, можна констатувати, що інтегрований державний (репресивний) апарат повністю належить публічній сфері, тоді як більшість державних ідеологічних апаратів (при їхній позірній розпорошеності), навпаки, належать до приватної сфери. Приватними є церкви, партії, профспілки, сім'ї, частина шкіл, більшість газет, культурних інституцій тощо.

На певний час відкладемо вбік перше спостереження. Проте не можна оминати увагою друге, адже постає питання, на яких підставах ми вважаємо державними ідеологічними апаратами інституції, більшість із яких не мають публічного статусу, а є просто приватними інституціями. Як свідомий марксист Грамші вже передбачив це заперечення в одному зі своїх спостережень. Різниця між публічним та приватним — це різниця, внутрішня для буржуазного права, і вона чинна у (підпорядкованих державі) сферах, де буржуазне право чинить свою «владу». Ця різниця не є чинною у сфері держави, адже вона лежить «по той бік права»: держава, яка є державою панівного класу, не є ні публічною, ні приватною. Вона є, навпаки, умовою будь-якого розрізнення між публічним та приватним. Те ж саме можна сказати щодо державних ідеологічних апаратів. Не надто важливо, чи інституції, що їх реалізують, є «публічними» чи «приватними». Важливо, як вони функціонують. Приватні інституції можуть чудово «функціонувати» як державні ідеологічні апарати. Досить більш-менш розгорнутого аналізу будь-якого ДІА, щоб довести це.

Але перейдімо до найсуттєвішого. Між ДІА та державним (репресивним) апаратом існує така фундаментальна різниця: державний репресивний апарат функціонує через насильство, тоді як державні ідеологічні апарати функціонують через ідеологію.

Ми можемо зробити уточнення, виправляючи це розрізнення. Справді, можна сказати, що будь-який державний апарат, репресивний чи ідеологічний, «функціонує» одночасно і через насильство, і через ідеологію, але з однією дуже важливою різницею, яка не дозволяє сплутати державні ідеологічні апарати з державним (репресивним) апаратом.

А саме, що державний (репресивний) апарат функціонує переважно через репресії (в тому числі фізичні), і лише на другому місці залишається функціонування через ідеологію. (Не існує чисто репресивного апарату). Приклади: армія та поліція також функціонують через ідеологію, одночасно забезпечуючи власну єдність та відтворення і пропонуючи певні «цінності» зовнішньому світові.

І навпаки, можна сказати, що державні ідеологічні апарати своєю чергою функціонують переважно через ідеологію, і лише на другому місці залишається функціонування через репресії. Навіть якщо в крайньому разі, але тільки в крайньому разі, ці репресії дуже послаблені, замасковані, навіть символічні. (Не існує чисто ідеологічного апарату). Зокрема, школа та церкви «дисциплінують» відповідними методами санкцій, виключення, селекції тощо не тільки своїх служителів культу, а й свою паству. Так само в сім'ї... Так само в культурному ІА (згадаймо, серед іншого, хоча б цензуру) тощо.

Чи варто згадувати, що подвійне «функціонування» (головна функція та другорядна) через насильство та через ідеологію — залежно від того, чи йдеться про державний репресивний апарат, чи про державні ідеологічні апарати, — зумовлює процес постійного винахідливого комбінування, явного чи прихованого, між грою державного (репресивного) апарату та державних ідеологічних апаратів? Повсякдення надає нам численні приклади цього, які, проте, слід детально вивчати, аби піти далі за це просте спостереження.

Тим часом, попереднє зауваження дозволяє нам зрозуміти, в чому полягає єдність позірно розрізненого корпусу ДІА. Якщо ДІА «функціонують» переважно через ідеологію, їхню різноманітність об'єднує саме це

функціонування тією мірою, якою ідеологія, що через неї вони функціонують, на ділі завжди єдина — попри свою різноманітність та свої суперечності — у формі панівної ідеології, яка є ідеологією «панівного класу». Якщо ми з готовністю визнаємо, що в принципі «панівний клас» утримує державну владу (у відкритій формі або, частіше, за допомогою альянсів між класами чи фракціями класів) та має у своєму розпорядженні державний (репресивний) апарат, ми можемо припустити, що цей панівний клас використовує також і державні ідеологічні апарати тією мірою, якою сама панівна ідеологія через власні суперечності врешті-решт реалізується в державних ідеологічних апаратах. Звісно, діяти через закони та декрети в рамках державного (репресивного) апарату — не те саме, що «діяти» за посередництва панівної ідеології в рамках державних ідеологічних апаратів. Варто детальніше розглянути різницю між цими двома можливостями, але вона не повинна приховувати реальність глибинної тотожності між ними. Наскільки нам відомо, жоден клас не може довгий час утримувати державну владу, одночасно не встановлюючи своєї гегемонії над державними ідеологічними апаратами та всередині них. Приведу лише один приклад та доказ: Ленін невтомно займався революцізацією освітнього державного ідеологічного апарату (серед інших) для того, щоб радянський пролетаріат, який здобув державну владу, просто зміг забезпечити майбутнє диктатури пролетаріату та перехід до соціалізму.

Останнє зауваження дозволяє нам зрозуміти, що державні ідеологічні апарати можуть бути не тільки ставкою, але й місцем класової боротьби, і часто запеклої класової боротьби. Клас (чи альянс класів) при владі не так легко розпоряджається у ДІА, як у державному (репресивному) апараті, не тільки тому, що колишні панівні класи можуть надовго зберігати в них свої сильні позиції, але й тому, що спротив експлуатованих класів може знайти в ДІА засіб та нагоду для свого вираження, використовуючи наявні в них суперечності або завойовуючи їх у позиційній боротьбі.

Підіб'ємо підсумки наших роздумів.

Якщо запропонована нами теза обґрунтована, ми маємо прийняти класичну марксистську теорію держави з уточненням одного положення. Ми стверджуємо, що потрібно розрізняти державну владу (та її утримання кимось) з одного боку та державний апарат з іншого. Але ми маємо додати, що державний апарат складається з двох корпусів: корпусу інституцій, що

представляють державний репресивний апарат, з одного боку, та корпусу інституцій, що представляють корпус державних ідеологічних апаратів, з іншого.

Однак якщо стан справ дійсно такий, то навіть на рівні наших коротких зауважень одразу напрошуються запитання: «Наскільки велику роль відіграють державні ідеологічні апарати? На чому ґрунтується їхня важливість?» Іншими словами, чому відповідає «функція» цих державних ідеологічних апаратів, які функціонують не через репресії, а через ідеологію?

Про відтворення виробничих відносин

Отже, ми можемо відповісти на наше центральне запитання, яке ми поставили кількома сторінками вище: «Як забезпечується відтворення виробничих відносин?».

Мовою топіки (базис-надбудова) ми можемо сказати, що їх значною мірою 6 забезпечує юридична, політична та ідеологічна надбудова.

Та оскільки ми визнали необхідність подолати цю поки що описову мову, то можемо сказати, що його великою мірою забезпечує застосування державної влади в державних апаратах: в державному (репресивному) апараті з одного боку та в державних ідеологічних апаратах з іншого.

Враховуючи сказане вище, ми можемо підсумувати його у вигляді трьох рис:

1. Всі державні апарати функціонують як через репресії, так і через ідеологію. Різниця в тому, що державний (репресивний) апарат функціонує переважно через репресії, а державні ідеологічні апарати функціонують переважно через ідеологію;
2. В той час, як державний (репресивний) апарат є організованою єдністю, члени якої підлягають єдиному центру управління, з якого ведеться політика класової боротьби з боку політичних представників панівних класів, що утримують державну владу, державні ідеологічні апарати численні, відокремлені один від одного, «відносно автономні» та здатні стати об'єктивним полем для суперечностей, що виражають то в обмежених, то в крайніх формах наслідки зіткнень між капіталістичною класовою боротьбою та пролетарською класовою боротьбою, а також підпорядкованими їм формами;

3. Тоді як єдність державного (репресивного) апарату забезпечується його централізованою організацією, об'єднаною під керівництвом представників класів при владі, що здійснюють політику класової боротьби класів при владі, єдність різних державних ідеологічних апаратів забезпечується — найчастіше в суперечливих формах — панівною ідеологією, ідеологією панівного класу.

Враховуючи ці риси, можна сказати, що відтворення виробничих відносин відбувається в межах власного «поділу праці».

Роль державного репресивного апарату як репресивного апарату по суті полягає в забезпеченні силою (фізичною чи ні) політичних умов відтворення виробничих відносин, які, врешті-решт, є відносинами експлуатації. Державний апарат не тільки відіграє значну роль у відтворенні самого себе (в капіталістичній державі існують династії політичних діячів, військові династії тощо), але й, насамперед, за допомогою репресій (від найбрутальнішої фізичної сили до простих адміністративних наказів та заборон, відкритої чи прихованої цензури тощо) він забезпечує політичні умови діяльності державних ідеологічних апаратів.

Насправді якраз вони здебільшого й забезпечують саме відтворення виробничих відносин за «щитом» державного репресивного апарату. Саме тут уповні вступає у гру панівна ідеологія — ідеологія панівного класу, що утримує державну владу. Саме за посередництва панівної ідеології забезпечується «гармонія» (інколи нестійка) між державним репресивним апаратом і державними ідеологічними апаратами та між різними державними ідеологічними апаратами.

Таким чином, саме зважаючи на різноманітність державних ідеологічних апаратів у їхній спільній, а тому єдиній ролі відтворення виробничих відносин, ми підійшли до розгляду гіпотези, яку ми викладемо далі.

Ми перелічили доволі значну кількість державних ідеологічних апаратів у сучасних капіталістичних соціальних формаціях: освітній апарат, релігійний апарат, сімейний апарат, політичний апарат, профспілковий апарат, інформаційний апарат, «культурний» апарат тощо.

Але в суспільних формаціях «кріпосницького» способу виробництва (який зазвичай називають феодальним) якщо й існує формально дуже подібний до нашого єдиний державний репресивний апарат (не тільки з часів абсолютної монархії, але й із часів перших відомих античних

держав), та кількість державних ідеологічних апаратів менша, а їхні характерні риси — інші. Наприклад, ми можемо констатувати, що церква (релігійний державний ідеологічний апарат) за середньовіччя зосереджувала в собі деякі функції, що сьогодні дісталися кільком різним державним ідеологічним апаратам, новим стосовно епохи минулого, про яку ми говоримо. Зокрема, йдеться про освітні та культурні функції. Поряд із церквою існував сімейний державний ідеологічний апарат, що відігравав вагомий роль. Проте це була зовсім не та роль, яку сімейний апарат відіграє в капіталістичних соціальних формаціях. Церква та сім'я не були єдиними державними ідеологічними апаратами, хоча так і може здаватися. Існував також політичний державний ідеологічний апарат (Генеральні штати, Парламент, різні політичні фракції та ліги, попередники сучасних політичних партій і вся політична система вільних комун, а потім міст). Існував також сильний «передпрофспілковий» державний ідеологічний апарат, якщо вдатися до такого явно анахронічного вислову (могутні братства купців, банкірів, а також асоціації кваліфікованих робітників тощо). Книговидавництво та інформація також зазнали безсумнівного розвитку, як і видовища, що спочатку були інтегральною частиною церкви, а потім поступово стали незалежними від неї.

Та в докапіталістичному історичному періоді, який ми розглядаємо в дуже загальних рисах, цілком очевидно існував панівний державний ідеологічний апарат — церква, яка зосереджувала в собі не тільки релігійні, але й освітні та велику частину інформаційних та «культурних» функцій. Те, що вся ідеологічна боротьба з XVI по XVIII століття, — починаючи з перших потрясінь Реформації, — зосереджувалася на боротьбі з кліриками та релігією, пояснюється не випадковістю, а якраз панівною позицією релігійного державного ідеологічного апарату.

Першочерговим завданням та результатом Французької революції був не лише перехід державної влади від феодальної аристократії до капіталістичнокомерційної буржуазії, частковий демонтаж старого державного репресивного апарату та заміна його на новий (напр. Народна національна армія), але також і наступ на державний ідеологічний апарат №1, церкву. Звідти громадянський устрій духовенства, конфіскація церковного майна та створення нових державних ідеологічних апаратів на зміну релігійному в його панівній ролі.

Звісно, все це сталося не само собою: доказами є Конкордат, Реставрація та довга класова боротьба протягом усього XIX століття між

земельною аристократією та індустріальною буржуазією за встановлення буржуазної гегемонії над функціями, які свого часу виконувала церква, насамперед над освітою. Можна сказати, що буржуазія спиралася на новий політичний державний ідеологічний апарат — демократично-парламентський. Його було встановлено в перші роки Революції, а потім відновлено після довгої кривавої боротьби на кілька місяців 1848 р. та на кілька десятиліть після падіння Другої Імперії задля ведення боротьби проти церкви та захоплення її ідеологічних функцій. Коротко кажучи, задля забезпечення не тільки своєї політичної гегемонії, але й ідеологічної, що є невід'ємною для відтворення капіталістичних виробничих відносин.

Саме тому, усвідомлюючи всі ризики, дозволимо собі висунути таку тезу. Ми вважаємо, що державним ідеологічним апаратом, який унаслідок кривавої політичної та ідеологічної класової боротьби проти старого панівного державного ідеологічного апарату зайняв панівну позицію в зрілих капіталістичних формаціях, є освітній ідеологічний апарат.

Ця теза може видатися парадоксальною, якщо правда, що для всіх — тобто в ідеологічній репрезентації, яку буржуазія прагнула нав'язати собі та експлуатованим нею класам, — справді видається, що панівним державним ідеологічним апаратом у капіталістичних суспільних формаціях є не освітній, а політичний державний ідеологічний апарат, а саме режим парламентської демократії з загальним виборчим правом та партійною боротьбою.

Проте навіть недавня історія показує, що буржуазія могла й може добре пристосовуватися до політичних державних ідеологічних апаратів, відмінних від парламентської демократії: Імперія, перша чи друга, конституційна монархія (Людовік XVIII, Карл X), парламентська монархія (Луї-Філіп), президентська демократія (Де Голль), — якщо брати до уваги тільки Францію. В Англії все це набагато очевидніше. Там Революція була особливо «успішною» з точки зору буржуазії. Адже на відміну від Франції, де буржуазія (в тому числі через тупість дрібного дворянства) мусила погодитися з тим, що владу вона отримала від «революційних днів» селян та плебеїв дуже дорогою ціною, англійська буржуазія змогла «укласти угоду» з аристократією та «розділити» з нею державну владу і користування державним апаратом на довгий час (мир між усіма людьми доброї волі панівних класів!). У Німеччині все ще більш незвичайно, адже саме за щитом політичного державного ідеологічного апарату імперських

юнкерів (яких символізував Бісмарк), армії та поліції, імперська буржуазія скандально увірвалася в історію, «перетнувши» затим Ваймарську республіку та довірившись нацизму.

Тому ми маємо серйозні підстави вважати, що за лаштунками політичного державного ідеологічного апарату, який займає передній план сцени, міститься те, що буржуазія установила як свій державний ідеологічний апарат № 1, тобто панівний. Саме освітній апарат насправді замінив у його функціях старий панівний державний ідеологічний апарат — церкву. Можна навіть додати: пара «школа-сім'я» замінила пару «церква-сім'я».

Чому освітній апарат насправді є панівним державним ідеологічним апаратом у капіталістичних суспільних формаціях і як він функціонує?

Поки що досить сказати таке:

1. Всі державні ідеологічні апарати, які б вони не були, працюють разом задля отримання одного результату: відтворення виробничих відносин, тобто відносин капіталістичної експлуатації;
2. Кожен із них у власний спосіб робить свій внесок у досягнення цього єдиного результату. Політичний апарат — підпорядковуючи індивідів державній політичній ідеології, «демократичній» ідеології, «непрямій» (парламентській) чи «прямій» (плебісцитній чи фашистській). Інформаційний апарат — напихаючи через пресу, радіо, телебачення всіх «громадян» щоденними дозами націоналізму, шовінізму, лібералізму, моралізму тощо. Те ж саме й щодо культурного апарату (роль спорту в шовінізмі — першочергова) тощо. Релігійний апарат — нагадуючи у проповідях та інших великих церемоніях Народження, Шлюбу та Смерті, що людина є лише прахом, хіба що вона вміє любити своїх братів аж до того, що підставляє іншу щоку тому, хто вдарив по одній. Сімейний апарат... Не будемо продовжувати;
3. На цьому концерті панує єдина партитура, гармонійність якої за нагоди руйнують суперечності (суперечності решток старих панівних класів, суперечності пролетарів та їхніх організацій): партитура ідеології сучасного панівного класу, що поєднує в єдину мелодію великі теми гуманізму Великих предків, що до приходу християнства привели на світ Грецьке диво, а потім велич Риму, вічного міста, та теми окремого інтересу й загального тощо. Націоналізм, моралізм та економізм;

4. Тим часом у цьому концерті державний ідеологічний апарат насправді відіграє панівну роль, хоча до його музики не особливо дослухаються: вона така тиха! Йдеться про Школу.

Вона забирає дітей усіх суспільних класів, починаючи з дитячого садка. І з дитячого садка, за допомогою нових та старих методів, роками, — коли дитина є найбільш «вразливою», затиснутою між сімейним державним апаратом та освітнім державним апаратом, — вбиває дітям у голову «навички», загорнуті в панівну ідеологію (французька мова, арифметика, природознавство, науки, література), чи просто панівну ідеологію в чистому вигляді (мораль, громадянське навчання, філософію). Десь до сьомого року величезна маса дітей відсіюється «у виробництво»: це робітники або дрібні селяни. Інша частина здатної до навчання молоді вчиться надалі, абияк долаючи ще трохи дороги, а потім закінчує свій шлях і поповнює ряди малих та середніх спеціалістів, білих комірців, малих та середніх функціонерів, дрібних буржуа різного роду. Остання частина дістається вершини для того, щоб або впасти в інтелектуальне напівбезробіття, або поповнити ряди, крім «інтелектуалів колективної праці», агентів експлуатації (капіталісти, менеджери), агентів репресії (військові, поліцейські, політики, адміністратори тощо) та ідеологічних професіоналів (різного роду священики, більшість із яких є переконаними «миряними»).

Кожна група, що відсіюється на цьому шляху, забезпечується практичною ідеологією, що відповідає тій ролі, яку ця група має відігравати в класовому суспільстві: ролі експлуатованого (з «професійною», «моральною», «громадянською», «національною» та дуже а-політично «розвиненою свідомістю»); ролі агента експлуатації (вміння наказувати робітникам та спілкуватися з ними: «людські стосунки»), агента репресії (вміння командувати та підкорятися «без розмов» або вміння використовувати демагогію риторики політичних керівників), професіонала ідеології (вміння підходити до свідомості з повагою, а точніше зі зневагою, шантажем та належним рівнем демагогії, що пристосовуються до наголошування на Моралі, Чесноті, «Трансценденції», Нації, ролі Франції у Світі тощо).

Звісно, багатьох із цих протилежних Чеснот (скромність, смирення, покірність з одного боку та цинізм, зневага, впевненість, високомірність, навіть красномовство та метикуватість з іншого) навчають також у Сім'ях, у Церкві, в Армії, у Літературі, у фільмах і навіть на стадіонах. Але жоден

із державних ідеологічних апаратів не має протягом такого часу обов'язкової аудиторії (до того ж, ще й безкоштовної...), 5-6 днів на тиждень, 8 годин на день, що охоплює всю сукупність дітей капіталістичної соціальної формації.

Саме через навчання деяких навичок, що супроводжується масивним вдовбуванням ідеології панівного класу, здебільшого й відтворюються виробничі відносини капіталістичної соціальної формації, тобто відношення експлуатованих до експлуататорів та експлуататорів до експлуатованих. Механізми, що дають цей життєво важливий для капіталістичного режиму результат, повинні бути прихованими та замаскованими універсальною панівною ідеологією Школи. Адже одна з найголовніших форм панівної буржуазної ідеології — це ідеологія, що представляє Школу як нейтральне середовище, позбавлене ідеології (адже ж воно... світське), де вчителі з повагою до «совісті» та «свободи» дітей, довірених (без жодних сумнівів) їм «батьками» (що теж є вільними, тобто власниками своїх дітей), приводять їх до свободи, моральності та дорослої відповідальності своїм власним прикладом, знаннями, літературою та своїми чеснотами, «що звільнюють».

Я прошу вибачення у вчителів, які в жахливих умовах намагаються повстати проти ідеології, проти системи та проти практик, заручниками яких вони стали, використовуючи ту нечисленну зброю, що її вони можуть знайти в історії та знаннях, яких «навчають». Вони є героями. Але їх так мало! А скільки (більшість) навіть не починає сумніватися в «роботі», яку система (що височіє над ними й розчавлює їх) змушує їх робити. Чи навіть гірше, вони віддають усе своє серце та майстерність здійсненню цього за найостаннішими теоріями (знамениті нові методи!). Вони так мало в цьому сумніваються, що своєю відданістю навіть допомагають підтримувати та жити цю ідеологічну репрезентацію Школи, яка сьогодні робить Школу такою ж «природною», необхідно-корисною і навіть благодійною для сучасників, як і Церква була «природною», необхідною та благородною для наших предків кілька століть тому.

Фактично сьогодні в ролі панівного державного ідеологічного апарату Церкву замінила Школа. Як колись Церква, так тепер Школа становить пару з Сім'єю. Таким чином, можна стверджувати, що безпрецедентної глибини криза, яка, — часто супроводжувана кризою сімейної системи (її провіщав іще «Маніфест»), — похитнула по всьому світу освітні системи стількох країн, набуває політичного значення, якщо

взяти до уваги, що Школа (та пара «ШколаСім'я») є панівним державним ідеологічним апаратом. Апаратом, що відіграє панівну роль у відтворенні виробничих відносин способу виробництва, чиє існування перебуває під загрозою з боку всесвітньої класової боротьби.

Про ідеології

Висунувши концепцію ідеологічного апарату держави та уточнивши, що ДІА "функціонує ідеологічно", ми посилались на деяку реальність, про яку варто сказати кілька слів.

Відомо, що поняття "ідеологія" було створено П'єром Кабанісом, Дестютом і Трасі та їхніми друзями, котрі поклали як його об'єкт (вроджену) теорію ідей. Коли 50 років потому Маркс вживає цей термін, то вже у своїх ранніх роботах він дає йому абсолютно інше визначення. Ідеологія - це система ідей, уявлень, які володіють розумом людини чи соціальної групи. Ідеологічно-політична боротьба, яку Маркс ввів уже у своїх статтях для "Рейнської газети", повинна була швидко зіткнутися його із цією реальністю і змусити переглянути свої початкові уявлення про неї.

А втім, ми зіткнулись тут з дивовижним парадоксом. Здається, усе вело Маркса до того, аби сформулювати теорію ідеології. Дійсно, у "Німецькій ідеології", яка написана після "Економічно-філософських рукописів 1844 року", нам пропонується така теорія, але...вона не марксистська (згодом ми побачимо чому). Що ж стосується "Капіталу", то хоча в ньому і містяться численні натяки на теорію ідеологій (найочевидніша з яких — ідеологія пересічних економістів), у ньому все-таки немає саме цієї теорії, яка в значній мірі залежить від теорії ідеології як такої.

Я ризикну запропонувати перший і доволі схематичний нарис такої теорії. Звісно, ті тези, які я висую, продумані, але їх можна підтвердити, тобто довести і підправити тільки в більш глибокому та широкому дослідженні.

У ідеології немає історії

Передусім треба представити основну причину, яка, як мені здається, якщо не обґрунтовує, то принаймні дозволяє висунути теорію ідеології як такої, а не теорії яких-небудь окремих ідеологій, які завжди виражають деякі класові позиції, яка б не була їхня форма (релігійна, моральна, юридична, політична).

Безсумнівно, треба заглибитись у теорію ідеологій в тому двоїстому відношенні, на яке ми щойно вказали. Тоді ми побачимо, що теорія ідеологій зрештою спочиває на історії соціально-економічних формацій, тобто на взаємопов'язаних у них способах виробництва та класової боротьби, яка в них розвивається. У цьому сенсі зрозуміло, що тут не може стояти питання про теорію ідеологій як такої, оскільки ідеології (які розуміються в зазначеному двоїстому відношенні, тобто як регіональні та класові) мають історію, обумовленість якої, зрештою, мабуть, лежить поза межами ідеологій, хоча й торкається їх.

І навпаки, якщо я можу висунути проєкт теорії ідеології як такої, і якщо ця теорія є одним із цих елементів, від яких залежать теорії приватних ідеологій, то, на перший погляд, те, що я зараз скажу, буде виглядати доволі парадоксально: в ідеології немає історії.

Як ми знаємо, це формулювання присутнє в "Німецькій ідеології". Маркс висуває його у зв'язку з метафізикою, у якої, як він говорить, не більше історії чим у моралі (мається на увазі: і в інших формах ідеології).

У "Німецькій ідеології" це формулювання фігурує у відверто позитивістському контексті. Ідеологія розуміється тут як чиста ілюзія, марення, тобто ніщо. Уся її реальність лежить поза нею самою. Ідеологія розуміється таким чином як уявна конструкція, статус якої подібний до теоретичного статусу снів у попередників Фрейда. Для таких авторів сни були чисто уявним ефектом (тобто нічим) "залишків денних вражень", представлених у довільному вигляді, інколи "зворотному", коротко кажучи, "у безладі". Для них сон був пустим та нікчемним уявленням, довільно "приготований" із закритими очима із залишків єдиної справжньої та позитивної реальності — реальності денного часу. Такий статус філософії та ідеології (оскільки філософія є ідеологією за визначенням) у "Німецькій ідеології".

Ідеологія розуміється Марксом як уявна конструкція (bricolage), чисте марення, пусте і даремне, яка складається із "залишків дня" єдиної повної та позитивної реальності, реальності конкретної історії конкретних, матеріальних індивідів, що матеріально виробляють своє існування. Саме тому в "Німецькій філософії" в ідеології немає історії, адже її історія лежить поза нею, там, де є єдино існуюча історія, історія конкретних індивідів. У "Німецькій ідеології" теза про те, що в ідеології немає історії, є таким чином чисто негативним, оскільки означає дві речі:

1. Історія — ніщо, оскільки це чисте марення (яке породжене невідомо якою силою, якщо не відчуженням розділення праці, а це вже і буде її негативним визначенням).

2. В ідеології немає історії, що зовсім не означає, що в ній немає історії (якраз навпаки, адже вона є всього лиш блідим, пустим та інверсивним відображенням реальної історії), це означає, що у неї немає своєї історії.

Адже теза, яку я хотів захищати, користуючись формальною термінологією "Німецької ідеології" ("в ідеології немає історії") є радикально відмінним від позитивістсько-історичної тези "Німецької ідеології".

Адже з однієї сторони я гадаю, що зможу стверджувати, що в ідеології є своя історія (хоча зрештою вона й обумовлюється класовою боротьбою), а з іншої — я гадаю, що зможу в той самий час стверджувати, що в ідеології як такої немає історії, не в негативному сенсі (її історія лежить поза нею самою), а в сенсі абсолютно позитивному.

Це позитивний сенс, якщо вірно, що ідеології характерно мати деяку структуру та функціонування, які перетворюють її в неісторичну реальність, тобто загально історичну, у тому сенсі, що ці структури та функціонування є в деякій своїй формі незмінними та містяться в тому, що ми називаємо цільною історією, як вона розуміється у "Маніфесті Комуністичної партії", тобто як історія класової боротьби, історія класових суспільств.

Аби у нас був якийсь теоретичний орієнтир, я сказав би, наводячи приклад сну, тільки на цей раз в його фройдистській концепції, що наше положення ("в ідеології немає історії") можливо і повинно (і таким чином, у якому немає нічого довільного, але який якраз навпаки є теоретично необхідним, тому що між обома цими положеннями існує органічний зв'язок) бути безпосередньо пов'язано з положенням Фрейда про те, що несвідоме вічне, тобто у нього немає історії.

Якщо "вічне" означає не трансцендентне стосовно всякої (часової) історії, але всюдисуще, трансісторичне, а означає незмінне у своїй формі на всій протяжності історії, я можу слово в слово повторити тут формулювання Фрейда: ідеологія вічна, як безсвідоме. І додам, що тут порівняння у теоретичному відношенні здається мені виправданим, тому що вічність має деяке відношення до вічності ідеології як такої.

Ось чому я думаю, що можу припустити теорію ідеології як такої в тому сенсі, у якому Фройд запропонував теорію безсвідомого як такого.

Аби спростити цю думку та враховуючи те, що було вже сказано про ідеології, умовимось використовувати термін "ідеологія" для позначення ідеології як такої, у якої, як я вже сказав, немає історії або, що одне й те саме, яка вічна, тобто всюдисуща у своїй незмінній формі у своїй історії (=історії суспільно-економічних формацій, які охоплюють соціально-економічні класи). Я поки обмежусь "класовими суспільствами" та їхньою історією.

Ідеологія — це "ідея" про уявні відношення індивідів з реальними умовами їхнього існування.

Аби підійти до нашої головної тези про структуру і функціонування ідеології, спочатку я висуну дві головні тези, одна з яких буде негативною, друга — позитивною. Перший стосується того об'єкта, який "представлений" в уявній формі ідеології, другий — в матеріальності ідеології.

Теза 1: ідеологія є уявними відношеннями індивідами з реальними умовами їхнього існування.

Зазвичай про релігійну, моральну, юридичну, політичну і т.д. ідеологію говорять, що це "концептуальні уявлення про світ". Звісно, ми допускаємо (якщо тільки не перебувати в одній із цих ідеологій як в істині, тобто, наприклад, якщо "вірити" в бога, борг, справедливість і т.д.), що ідеологія, — про яку говорять з критичної точки зору, досліджуючи її, як етнолог досліджує міфи "примітивних суспільств", — здебільшого є уявною конструкцією, тобто "не відповідає реальності".

Проте, допускаючи, що ідеології не відповідають реальності, тобто, що вони є ілюзією, ми допускаємо, що вони натякають на реальність, і що достатньо їх "витлумачити", щоб в уявній ідеї?? про світ можна було виявити справжню реальність цього світу (ідеологія = ілюзія/алюзія).

Існують різні типи тлумачення, найвідоміші з них: механічне, популярне в 18 ст. (Бог — це уявна ідея про реального Короля), і герменевтичне, вироблено першими святими батьками церкви і підхоплене Фюєрбахом і теолого-філософською школою, яку він після себе залишив, теологом Карлом Бартом та іншими (для Фюєрбаха, наприклад, Бог — це сутність реальної людини). Тепер найголовніше: якщо трактувати уявну транспозицію (та інверсію) ідеології, ми прийдемо до

висновку, що в ідеології "людина становить собою в уявній формі свої реальні умови існування".

На жаль, таке тлумачення не вирішує одну проблему: навіщо "потрібна" людині ця уявна транспозиція своїх реальних умов існування, щоб "уявити собі" ці реальні умови існування?

Перша відповідь на це питання (у 18 ст.) пропонує нам просте рішення: у всьому винні попи та деспоти. Вони "придумали" всю цю брехню, аби людина, вірячи у свій послух Бога, насправді підкорялась попам та деспотам, які в більшості випадків у цій брехні є союзниками, оскільки попи служать деспотам і навпаки, залежно від політичних позицій самих "теоретиків". Іншими словами, є причина такій уявній транспозиції умов реального існування: наявність невеликого числа циніків, які встановлюють своє панування у світі, яку вони уявили собі, аби поневолити людський розум, заволодівши його уявою.

Друга відповідь (відповідь Фюєрбаха, слово в слово відтворена Марксом у його ранніх роботах) більш "глибокодумна", тобто теж абсолютно хибна. У ній також шукається та знаходиться причина такої транспозиції та уявної деформації реальних умов існування людини: мова йде про відчуження уявлення про умови існування людини в уявне. Ця причина тепер не в попах та деспотах, не у їхній активній уяві і пасивному уявленні їх жертв. Причина знаходиться у матеріальному відчуженні, що панує в умовах існування самої людини. Саме так в "Єврейському питанні" та інших роботах Маркс захищає ідею Фюєрбаха про те, що людина володіє відчуженою (=уявною) ідеєю про умови свого існування, тому що самі ці умови існування відчуженні (або як це відбувається в "Економічно-філософських рукописах 1844 року", де ці умови підкоренні одному єству відчуженого суспільства: "відчуженій праці").

Таким чином, усі ці трактування приймають за чисту монету ту тезу, який самі вважають та на якому базуються: уявна ідея про світ, що характерна будь-якій ідеології, відображає умови існування людини, тобто реальний світ.

Тут можна повернутися до тези, яку я вже висував: в ідеології "людина уявляє собі" не свої реальні умови існування, тобто реальний світ, а передусім — своє відношення до цих умов існування. Саме це відношення знаходиться в самому серці будь-якої ідеологічної, тобто уявної ідеї про реальний світ. Саме в цьому відношенні лежить та "причина", яка повинна пояснити уявну деформацію ідеологічного

уявлення про реальний світ. Або точніше, щоб відійти від ідеї про причину, необхідно висунути тезу про те, що саме уявна природа цього відношення підтримує будь-яку уявну деформацію, яку можна спостерігати (якщо ми не живемо в якійсь ідеологічній істині) у будь-якій ідеології.

Кажучи марксистською мовою, якщо вірно, що уявлення про реальні умови існування індивідуумів, що займають різні пости діячів виробництва, експлуатації, репресії, ідеологізації та наукової практики — у кінцевому результаті пов'язано з відносинами виробництва і тими відносинами, що залежать від відносин виробництва, ми можемо сказати наступне: всяка ідеологія у своїй необхідно уявній деформації представляє не існуючі відносини виробництва (і відносини, що залежать від них), а перед усім — всі (уявні) відносини індивідуумів до виробничих відносин і відносин, що з них витікають. Таким чином, в ідеології представлена не система реальних відносин, яким підкорено існування індивідуумів, а уявне відношення цих індивідуумів до реальних відносин, у яких вони живуть.

Якщо все так і є, то питання про “причину” уявної деформації в ідеології відпадає само собою і його варто замінити іншим: чому дане індивідуумам уявлення про їхнє (індивідуальне) відношення до тих соціальних відносин, яким підкорені їхні умови існування, а також колективне і індивідуальне життя, є неодмінно уявною? І яка природа такої уяви? Поставивши питання таким чином, ми помічаємо ідею про “клік” індивідуумів (попів та деспотів), авторів цієї великої ідеологічної містифікації, а також ідею про відчужений характер реального світу. У продовженні нашої роботи ми побачимо чому. А поки залишимося на цьому.

Теза II: ідеологія володіє матеріальним існуванням

Ми вже зачіпали цю тезу, говорячи про те, що “ідеї” або “уявлення”, з яких, як здається, і складається ідеологія, володіють не ідеальним, концептуальним чи духовним існуванням, а існуванням матеріальним. Ми навіть думали, що ідеальне, концептуальне чи духовне існування “ідей” пов'язано виключно з ідеологією “ідей” і ідеологією ідеології, і, додаємо, ідеології того, що, як здається, “засновує” цю концепцію з часів виникнення наук, тобто того, що вчені у своїй спонтанній ідеології представляють собі як хибні чи вірні “ідеї”. Розуміється, що уявляючи цю тезу у вигляді твердження, ми ще нічого не доводимо. Ми просто хочемо,

щоб, скажемо, в ім'я матеріалізму він зустрів сприятливий прийом. Щоб захистити його, нам знадобиться більш детальне розглядання.

Ця передбачувана теза про недуховне, матеріальне розглядання “ідей” або інших “уявлень” насправді необхідна, щоб ми могли розвивати свій аналіз природи ідеологій. Або, вірніше, він буде нам корисним, щоб можна було ясніше побачити те, що всілякий більш чи менш серйозний аналіз якої-небудь ідеології одразу же емпірично відкриває більш чи менш критичному обивателю

Говорячи про ідеологічні апарати держави і їхні практики, ми стверджували, що кожна з них є реалізацією будь-якої ідеології (оскільки єдність цих різних локальних ідеологій — релігійних, моральних, юридичних, політичних, етичних і так далі — забезпечується підкоренням панівній ідеології). Нагадаємо цю тезу: ідеологія завжди присутня у деякому апараті, у його практичній діяльності або практиках. Це існування матеріальне.

Зрозуміло, що матеріальне існування ідеології у деякому апараті і його практичній діяльності не володіє такою ж модальністю, як і матеріальне існування каменю бруківки чи рушниць. Але, навіть ризикуючи бути звинуваченим у неоаристотелізмі (Нагадаємо, що Маркс дуже високо цінував Арістотеля), ми будемо стверджувати, що “матерія може розумітись у декількох сенсах” або, вірніше, що вона існує у різних модальностях, кожна з яких, в кінцевому результаті, коріниться у “фізичній” матерії.

А раз так, скоротимо наш шлях і подивимось, що відбувається у тих “індивідуумів”, які живуть в ідеології, тобто у детермінованому уявленні про час (релігійному, моральному і так далі), уявна деформація якого залежить від їх уявного відношення до умов свого існування, тобто, в кінцевому результаті, до виробничих класових відносин (ідеологія = уявне відношення до реальних відносин). Скажемо, що це уявне відношення володіє матеріальним існуванням.

Тепер можна констатувати наступне:

Людина вірить у бога або борг, справедливість і так далі. Ця віра відбувається (для всіх, тобто для всіх тих, хто живе в ідеологічному уявленні про ідеології, яке редукує ідеологію до ідей, які, за визначенням, володіють духовним існуванням) з ідей цього індивідууму, тобто з нього самого як суб'єкта, який володіє свідомістю, у якому тримаються ідеї про його вірування. З чого, тобто з встановлення цього “концептуального” і

чисто ідеологічного механізму (суб'єкт володіє свідомістю, у якому він вільно формулює і визнає ті ідеї, у які вірить), (матеріальна) поведінка цього суб'єкту витікає абсолютно природним шляхом.

Такий індивідуум поводить тим чи іншим чином, тобто обирає ту чи іншу практичну поведінку, а також бере участь у деяких встановлених практиках, які являються практиками того ідеологічного апарату, від якого “залежать” ті ідеї, які він вільно обирає у своїй свідомості як суб'єкт. Якщо він вірить у бога, він ходить до церкви на месу, стає на коліна, молиться, сповідається, спокутує свої гріхи (раніше цей процес був матеріальним), звісно, кається і так далі. Якщо він вірить у бога, у нього буде і відповідна поведінка, яка є частиною ритуальних практик, “відповідних до хороших звичаїв”. Якщо він вірить у справедливість, він буде беззастережно підкорятися правовим нормам і може протестувати, якщо вони порушені, підписувати петиції, брати участь у демонстраціях і так далі.

Таким чином, можна констатувати, що ідеологічне уявлення про ідеологію саме вимушено визнавати, що всілякий “суб'єкт”, який володіє свідомістю і вірить в ті “ідеї”, які нав'язує йому власна свідомість і які він вільно приймає, має “діяти відповідно до своїх ідей”, тобто має вписувати у свою матеріальну практичну діяльність власні ідеї вільного суб'єкта. Якщо цього не відбувається “це не добре”.

Насправді якщо він не робить того, що має робити відповідно своїй вірі, — означає, він робить щось інше, що згідно з тією ж ідеалістичною схемою демонструє нам, що у голові у нього не ті ідеї, про які він заявляє, і що він поводить згідно цих інших ідей, тобто або “несвідомо” (“не можна бути поганим по власній волі”), або цинічно, або порочно.

У будь-якому випадку, не дивлячись на свою уявну деформацію, ідеологія ідеології таким чином визнає, що “ідеї” людського суб'єкта існують у його вчинках або мають існувати у його вчинках і, якщо це не так, вона приписує йому інші ідеї, відповідні його вчинкам (навіть порочним). Ця ідеологія каже нам про вчинки, ми ж будемо казати про вчинки, що є частиною практичної діяльності. І ми побачимо, що ця практична діяльність підкоряється ритуалам (частиною яких він є) матеріального існування ідеологічного апарату, навіть якщо мова йде про зовсім незначну частину цього апарату: коротку месу у невеличкій церкві, похованні, якому-небудь матчі у спортивному клубі, зібранні або на мітингу політичної партії і так далі.

Втім, завдяки захисній “діалектиці” Паскаля з її блискучими формулюваннями ми можемо вивернути поняттєву схему ідеології. Паскаль казав приблизно наступне: «Встаньте на коліна, прошепотіть молитву — і ви увіруєте». Паскаль скандальним чином перекидає порядок речей, несучи з собою, як Христос, не лад, а розлад — і разом з цим, що ще менш по-християнськи, скандал (тому що горе тому, хто несе з собою скандал!). Блаженний скандал, завдяки янсеністському виклику, якого Паскаль вказує нам на саму реальність.

Дозволимо собі залишити Паскаля з його аргументами про їхню ідеологічну боротьбу з релігійним ідеологічним апаратом держави того часу. І почнемо говорити більш марксистською мовою, тому що ми зачіпаємо тут все ще недостатньо вивчені сфери.

Отже, розглядаючи деякого суб’єкта (яким є індивідуум), ми будемо стверджувати, що існування ідей про його вірування матеріально, тому що його ідеї — це матеріальні вчинки, що входять у матеріальну практичну діяльність, що регулюється матеріальними ритуалами матеріального ідеологічного апарату, від якого походять ідеї даного суб’єкта. Звісно, чотири прикметники “матеріальний”, що фігурують у нашому твердженні, співвідносяться з різними модальностями, оскільки матеріальність пересування, необхідного, щоб піти на месу, колінопреклоніння, накладання на себе хресного знамення або покаяння, вимовлених слів, молитви, розкаяння, спокутування гріхів, поглядів, молитовно складених долонь, зовнішній або “внутрішній” (свідомість) мови не є однією і тією ж матеріальністю. Але ми поки залишимо в стороні теорію про різницю модальностей матеріальності. Якби то не було, у цьому перекинутому уявленні про речі перед нами зовсім не “перекидання”, оскільки можна констатувати, що деякі поняття попросту пропали з нашої уяви, а інші, навпаки, залишились, при цьому також з’явилися нові терміни.

Пропав: термін “ідея”.

Залишилися: “суб’єкт”, “свідомість”, “віра”, “вчинки”.

З’явилися “практична діяльність”, “ритуали”, “ідеологічний апарат”.

Таким чином, мова йде не про “перекидання” (в тому сенсі, у якому кажуть, що перекинуто уряд чи бокал), а про перестановку (не міністерського типу), доволі дивну, тому що в результаті ми приходимо до наступного висновку.

Ідеї зникли як такі (тобто як ті, що володіють ідеальним, духовним існуванням), оскільки виявилось, що їхнє існування є частиною

практичних вчинків, регульованих, у кінцевому результаті, ритуалами ідеологічного апарату. Таким чином, виявляється, що суб'єкт діє, тому що на нього чинить свою дію наступна система (виражена у її реальній обумовленості). У матеріальному ідеологічному апараті існує ідеологія, вона приписує деяку матеріальну практичну діяльність, що регулюється матеріальними ритуалами, і ця практична діяльність існує у матеріальних вчинках суб'єкта, що діє у повній свідомості та згоді зі своїми віруваннями.

У цьому уявленні у нас залишились лише наступні терміни: “суб'єкт”, “свідомість”, “віра”, “вчинки”. Звернемося до центрального і найбільш важливого терміну з цієї четвірки, від якого все саме й залежить: “суб'єкту”.

І висунемо дві, пов'язані одна з одною, тези:

1. Практична діяльність існує тільки у формі ідеології і залежить від неї.
2. Ідеологія існує лише у суб'єкті і для суб'єкта.

Тепер ми можемо повернутись до нашої центральної тези.

Ідеологія звертається до індивідуумів як до суб'єктів

Ця теза покликана пояснити наше останнє припущення: ідеологія існує лише у суб'єкті для суб'єкта. Ми розуміємо під цим те, що ідеологія існує лише для конкретних суб'єктів і це призначення ідеології можливо лише у суб'єкті: під категорією суб'єкта ми розуміємо і його функціонування.

Тим самим ми хочемо сказати, що, хоча вона і з'являється під цим іменем (суб'єкт) лише разом з появою буржуазної ідеології, перед усім з появою ідеології юридичної, категорія суб'єкта (який може працювати під іншими іменами: наприклад, у Платона це душа, Бог і так далі) є конститутивною категорією всілякої ідеології, яка б не була її приналежність (локальна чи класова) и якими б не були її історичні рамки, оскільки у ідеології немає історії.

Ми сказали, що категорія суб'єкта є конститутивною для всілякої ідеології, але разом з тим потрібно відмітити, що категорія суб'єкта є конститутивною для всілякої ідеології тільки тому, що (визначальна) функція всілякої ідеології — “конституювати” конкретних індивідуумів у суб'єктів. Саме в цьому подвійному процесі конституювання і здійснюється функціонування всілякої ідеології, оскільки ідеологія є ні що

інше, як функціонування у матеріальних формах існування цього функціонування.

Щоб краще зрозуміти подальші висновки, варто нагадати, що той, хто пише ці рядки, і його читач також є суб'єктами, тобто ідеологічними суб'єктами (тавтологічне твердження); це значить, що автор, як і читач цих рядків, “спонтанно” або “природно” живуть в ідеології, в тому сенсі, у якому ми говоримо, що “людина за своєю природою є ідеологічною твариною”.

Те, що автор, раз він пише ці рядки, що претендують на науковість, як “суб'єкт” абсолютно відсутній у “своєму” науковому дискурсі (оскільки всілякий науковий дискурс — це за визначенням дискурс без суб'єкта, бо “суб'єкт науки” існує лише в ідеології науки) — це вже інше питання, яке ми поки залишимо в стороні.

Як чудово каже апостол Павло, саме у “логосі”, тобто в ідеології, ми володіємо “буттям, рухом і життям”. З цього слідує, що для вас, як і для мене, категорія суб'єкту є першою “очевидністю” (очевидності завжди перші): ясно, що і ви, і я — всі ми — являємося суб'єктами (вільними, юридичними і так далі). Як і всі очевидності, включаючи ту, згідно з якою слово “що позначає якусь річ” або “володіє якимось значенням” (тобто містить очевидність “прозорості” мови), ця очевидність, що ви і я являємося суб'єктами — і що це не являється для нас проблемою, — є ідеологічний ефект, елементарний ідеологічний ефект. Ідеології властиво нав'язувати (не акцентуючи на цьому уваги, оскільки мова йде про “очевидності”) очевидності як очевидності, які ми не можемо не пізнати і стикаючись з якими ми незмінно і природним образом вигукуємо (вголос або в “тиші нашої свідомості”): “Це ж очевидно! Все так! Так воно і є!”. У цьому вигуку здійснюється функція ідеологічного впізнавання, яка є однією з двох функцій ідеології як такої (оскільки її зворотний бік — функція невизнання). Візьмемо конкретний приклад. У всіх у нас є друзі, які, постукавши у двері й почувши наше запитання “Хто там?”, відповідають (оскільки для них «це очевидно»): “Це я!”. А ми, своєю чергою, їх упізнаємо: це “вона” чи “він”. Ми відчиняємо двері, і перед нами, справді, “він” або “вона”. Візьмемо інший приклад. Побачивши на вулиці когось, кого ми впізнаємо, ми робимо знак, що впізнали його (і що визнали, що він нас упізнав), кажучи йому: “Привіт, друже!” — і потискаючи його руку (практичний матеріальний ритуал ідеологічного

впізнавання в повсякденному житті, принаймні у Франції; в інших країнах є інші ритуали).

Цим попереднім зауваженням і його конкретними ілюстраціями я хочу тільки зазначити, що ви і я завжди вже є суб'єктами і як такі невтомно практикуємо ритуали ідеологічного впізнавання, які гарантують нам, що ми справді є конкретними, окремими суб'єктами, яких неможливо сплутати і (природно) замінити. Те, що я наразі пишу, і те, що ви наразі читаете, теж у цьому плані є ритуалом ідеологічного впізнавання, включно з тією “очевидністю”, з якою вам можуть нав'язувати «істину» моїх вигадок або “помилку”. Але визнання того, що ми є суб'єктами і що ми функціонуємо в практичних ритуалах найелементарнішої повсякденності (потискання руки; той факт, що вас кличуть на ім'я; факт усвідомлення — навіть якщо я цього не помічаю, — що у вас “є” власне ім'я, за яким вас упізнають як сингулярного суб'єкта тощо), дає нам лише “усвідомлення” нашої безперервної (вічної) практики ідеологічного впізнавання — її усвідомлення, тобто визнання, — але воно в жодному разі не дає нам (наукового) знання про механізм цього впізнавання. Але ж саме до цього знання слід дійти, якщо ми хочемо, тримаючи свою мову в ідеології, тобто всередині цієї ідеології, виробити такий дискурс, який би порвав з ідеологією, щоб наважитися започаткувати науковий дискурс (позбавлений суб'єкта) про ідеологію. Отже, щоб зрозуміти, чому категорія суб'єкта є конститутивним елементом ідеології, яка існує, лише конституюючи конкретних суб'єктів у суб'єктів, я використаю незвичний спосіб викладення, достатньо “конкретний”, щоб його впізнали, але достатньо абстрактний, щоб його можна було мислити й осмислювати заради здобуття нового знання.

Для початку я б сказав таке: всяка ідеологія звертається до конкретних індивідуумів як до конкретних суб'єктів через функціонування категорії суб'єкта.

Це твердження передбачає, що ми на цей момент розрізнятимемо конкретних індивідуумів, з одного боку, і конкретних суб'єктів, з іншого, хоча на цьому рівні і є тільки конкретний суб'єкт, виражений конкретним індивідуумом.

Отже, ми вважаємо, що ідеологія “діє”, або “функціонує”, у такий спосіб, що “вербує” суб'єктів у середовищі індивідуумів (вона вербує їх усіх) або “трансформує” індивідуумів у суб'єктів (вона трансформує їх усіх), тобто в той самий спосіб, що його ми називаємо “звертанням”

(l'interpellation) і який можна собі уявити у вигляді найбанальнішого, найповсякденнішого звернення поліціанта (або когось іншого): “Гей, ви, там!”.

Раз ми вважаємо, що уявна теоретична сцена протікає на вулиці, до нас обертається індивідуум, якого окликнули. У результаті цього простого розвороту свого тіла на 180 градусів він стає суб'єктом. Чому? Тому що він визнає, що звернення адресоване “саме” йому і що “це звернулися саме до нього”, а не до когось іншого. Досвід показує, що практична комунікація звернення така, що звернення практично ніколи не минає того, на кого воно спрямоване: чи то окрик, чи то свисток, той, кого кличуть, завжди дізнається, що звертаються саме до нього. І все ж це досить дивний феномен, який, незважаючи на велике число тих, яким “є, в чому собі дорікнути”, нез'ясовний одним тільки “почуттям провини”.

Звичайно ж, заради зручності та ясності викладу нашої невеликої теоретико-театральної замальовки ми змушені були представити речі у формі невеликого уривка, що має свій початок і кінець, тобто у формі часової послідовності. Є індивідууми, які прогулюються. Десь, зазвичай за їхньою спиною, лунає окрик: «Гей, ви, там!». Один індивідуум (на 90% це буде той, до кого зверталися) обертається, вважаючи/підозрюючи/знаючи, що йдеться про нього, тобто визнаючи, що звернулися «саме до нього». Але в реальності все відбувається не в лінійній послідовності, тобто одне після іншого. Існування ідеології та звернення до індивідуумів як до суб'єктів — одне й те саме.

Можна додати: те, що, як нам здається, відбувається поза ідеологією (у цьому випадку на вулиці), насправді відбувається в ідеології. Тобто те, що в реальності відбувається в ідеології, здається, відбувається поза нею. Тому ті, хто перебувають у цій ідеології, за визначенням, вважають себе поза ідеологією. Це один з ефектів ідеології, практичне заперечення ідеологічного характеру ідеології самою ж ідеологією, адже вона ніколи не скаже: «Я ідеологічна». Потрібно опинитися поза ідеологією, тобто в науковому знанні, щоб можна було сказати: «Я перебуваю в ідеології» (випадок, абсолютно винятковий) або «Я перебував в ідеології» (випадок, більш поширений). Добре відомо, що звинувачення у приналежності до ідеології має значення тільки стосовно інших, ніколи стосовно самого себе (якщо тільки не бути справді спінозистом або марксистом, що в цьому відношенні одне й те саме). Це означає, що для ідеології немає нічого

зовнішнього (стосовно неї самої), але що водночас вона цілком перебуває зовні (для науки і для реальності).

Спіноза це прекрасно пояснив за два століття до Маркса, який виходив із такого розуміння, не вдаючись у деталі. Проте залишимо цей момент, хоча він і важливий не тільки теоретично, а й безпосередньо політично, тому що, наприклад, уся теорія критики та самокритики, цього золотого правила практики марксистсько-ленінської класової боротьби, залежить від нього.

Отже, ідеологія звертається до індивідуумів як до суб'єктів. Оскільки ідеологія вічна, нам тепер слід позбутися тієї форми темпоральності, в якій ми уявили функціонування ідеології, і сказати таке: ідеологія завжди-вже звертається до індивідуумів як до суб'єктів, що означає, що індивідууми завжди-вже перетворені ідеологією на суб'єктів, і це неминуче веде нас до останнього твердження: індивідууми завжди-вже є суб'єктами. Отже, індивідууми «абстрактні» стосовно суб'єктів, якими вони завжди-вже є. Це твердження може здатися парадоксальним.

Те, що індивідуум завжди-вже є суб'єктом, ще до свого народження, — це проста реальність, доступна кожному, в ній немає нічого парадоксального. Фройд показав, що індивідууми завжди «абстрактні» щодо тих суб'єктів, якими вони завжди-вже є, звернувши увагу на те, яким ідеологічним ритуалом оточене очікування «народження» - цієї «щасливої події». Кожен знає, наскільки чекають народження дитини. Що мовою прози означає (якщо відкинути вбік «сентименти», тобто ті форми родинної батьківської/материнської/подружньої/братньої ідеології, в якій очікується народження дитини), що результату заздалегідь досягнуто, що дитина носитиме прізвище свого батька, матиме свою ідентичність, і вона буде незамінна. Таким чином, до свого народження дитина — це завжди-вже суб'єкт, приписаний буттю особливою сімейною ідеологічною конфігурацією, в якій на неї «чекали» після того, як її було зачато. Чи варто говорити про те, що ця сімейна ідеологічна конфігурація структурована у своєму цілому і що саме в цій невблаганній і більш-менш «патологічній» (якщо можна вжити тут цей термін) структурі згаданий майбутній-суб'єкт має «відшукати» «своє» місце, тобто «стати» тим сексуальним суб'єктом (хлопчиком чи дівчинкою), яким він уже заздалегідь є. Зрозуміло, що ця ідеологічна необхідність і передвстановлення, а також усі ритуали родинного виховання й освіти мають певний стосунок до того, що Фройд вивчав у формі догенітальних і генітальних «фаз» сексуальності, тобто у

«вигляді» того, що він визначив як несвідоме. Але не будемо більше про це говорити.

Зробимо ще один важливий крок. Тепер наша увага буде прикута до того, як «учасники» цієї мізансцени навернення та їхні відповідні ролі розглядаються в самій структурі ідеології.

Приклад: релігійна ідеологія християнства

Оскільки формальна структура будь-якої ідеології завжди одна й та сама, ми обмежимося аналізом одного прикладу, доступного всім, — прикладу релігійної ідеології, уточнивши, що те саме можна сказати про ідеологію моральну, юридичну, політичну, естетичну тощо. Отже, розглянемо релігійну ідеологію християнства. Для цього ми «змусимо говорити» одну риторичну фігуру, тобто зберемо в нашому фіктивному дискурсі те, що вона «говорить» не тільки в обох своїх «Заповідях», теологіях, проповідях, а й у своїх практиках, ритуалах, церемоніях і таїнствах. А говорить вона приблизно таке.

Вона каже: я звертаюся до тебе, людський індивідуум, якого називають Петром (усякий індивідуум зветься своїм ім'ям в пасивному значенні, тобто він ніколи не дає імені самому собі), щоб сказати тобі, що Бог є і що ти маєш звітуватися перед ним. До цього вона додає: Бог звертається до тебе моїм голосом (у Священному писанні зібрано Слово Боже, передане Традицією і назавжди скріплене папською непогрішністю там, де є «делікатні» моменти). Вона каже: ось хто ти: ти — Петро! Ось яке твоє походження, ти створений Богом із вічності, хоча ти й народився 1920 року після Різдва Христового! Ось яке твоє місце в цьому світі! Ось, що ти повинен робити! У результаті чого, якщо ти будеш дотримуватися «заповіту любові», ти спасешся, Петре, і станеш частиною блаженного Тіла Христового! І так далі й тому подібне.

Це абсолютно банальний і добре відомий нам дискурс, але водночас дуже дивовижний.

Дивовижний тому, що якщо ми вважаємо, що релігійна ідеологія звертається саме до індивідуумів, щоб «перетворити їх на суб'єктів», кличе індивідуума Петра, щоб зробити з нього суб'єкта, вільного підкорятися або не підкорятися цьому заклику, тобто наказам Божим; якщо вона кличе їх на ім'я, визнаючи тим самим, що вони завжди-вже перетворені на суб'єктів, які володіють власною ідентичністю (Христос Паскаля навіть говорить: «Ще заради тебе я пролив таку-то краплю крові»); якщо вона звертається до них таким чином, що суб'єкт відповідає: «Так, це я!»; якщо вона

домагається від них визнання того, що вони займають у цьому світі саме те фіксоване місце, на яке вона їм вказала: «Це повна правда, я тут, робітник, господар, солдат!» у цій долині сліз; якщо вона домагається від них визнання їхнього призначення (вічного життя або вічного прокляття), відповідно до тієї пошани або зневаги, з якою вони ставилися до «Божих заповідей», Закону, що став Любов'ю; якщо все це відбувається саме так (у відомих ритуальних практиках хрещення, конфірмації, причастя, сповіді, соборування тощо), то слід зазначити, що вся ця «процедура», в якій виводяться на сцену релігійні суб'єкти християнства, підпорядкована одному доволі дивному феномену: річ у тім, що подібна множина можливих релігійних суб'єктів може існувати тільки за тієї абсолютної умови, що існує Інший Суб'єкт, єдиний і абсолютний, тобто Бог.

Домовимося про те, що будемо позначати цього нового і сингулярного Суб'єкта написанням Суб'єкт з великої літери, щоб відрізнити його від звичайних суб'єктів без великої літери.

Отже, видається, що звернення до індивідуумів як суб'єктів передбачає «існування» Іншого Суб'єкта, єдиного і найголовнішого, в Ім'я якого релігійна ідеологія звертається до всіх індивідуумів як до суб'єктів. Усе це ясно викладено в тому, що якраз і називається «Письмом»: «У цей самий час Бог (Єгова) заговорив з Мойсеєм із хмари. І покликав Господь Мойсея: Мойсей! Ось (він) я, відповів Мойсей, я — Мойсей, служитель твій, говори, і буду слухати тебе! І заговорив Господь із Мойсеєм, і сказав йому: Я є Той, Хто Є».

Таким чином, Бог визначає сам себе як Суб'єкта в повному розумінні цього слова, тобто як того, хто є через самого себе і для самого себе («Я є Той, хто Є»), і того, хто волає до свого підданого суб'єкта, індивідуума, підпорядкованого йому в самому цьому зверненні, тобто до індивідуума, якого звать Мойсей. І Мойсей, покликаний-названий за своїм ім'ям, визнавши, що «саме» його назвав Бог, визнає, що він є суб'єктом, суб'єктом Бога, суб'єктом, підлеглим Богові, суб'єктом через Суб'єкта та підлеглим Суб'єкту. Доказ: він підпорядковується йому і підпорядковує свій народ наказам Бога.

Таким чином, Бог — це Суб'єкт, а Мойсей і численні суб'єкти богообраного народу — це співрозмовники Бога, до яких Бог звернувся, його дзеркала, його відображення. Чи не була людина створена за образом Божим? Як показує теологічна рефлексія, хоча Він «міг би» обійтися і без цього... Бог потребує людини, Суб'єкту потрібні суб'єкти, як і людині

потрібен Бог, суб'єктам потрібен Суб'єкт. Або ще краще: Богу, великому Суб'єкту суб'єктів, потрібна людина, навіть у разі жахливого збочення Його образу в ній (коли суб'єкти загрузнуть у пороці, тобто в гріху).

Скажімо ще краще: Бог сам собою роздвоюється і посилає свого Сина на землю, як простого «залишеного» ним суб'єкта (довга жалоба в Гетсиманському саду закінчується розп'яттям), тобто суб'єкта і водночас Суб'єкта, людину і водночас Бога, щоби виконати те, що приготовано кінцевою спокутою, спокутою Христа. Тобто Богові самому потрібно «зробитися» людиною, Суб'єкту потрібно стати суб'єктом, щоб емпірично, видимим для очей і дотичним на дотик для суб'єктів чином (див. Фому Аквінського) показати, що раз вони є суб'єктами, підлеглими Суб'єкту, то тільки для того, щоб, зрештою, прийти Судного дня в лоно Господнє, як і Христос, тобто як Суб'єкт.

Державні ідеологічні апарати

Перекладемо тепер на теоретичну мову цю дивовижну необхідність роздвоєння Суб'єкта на суб'єктів і самого Суб'єкта на суб'єкта-Суб'єкта.

Можна констатувати, що структура будь-якої ідеології, яка звертається до індивідів як до суб'єктів від імені єдиного й абсолютного Суб'єкта, дзеркальна, тобто має структуру дзеркал, і дзеркальна вдвічі: це дзеркальне подвоєння є конститутивним елементом ідеології та забезпечує її функціонування. Це означає, що будь-яка ідеологія центрована, що абсолютний Суб'єкт займає в ній єдине центральне місце і звертається до незліченної кількості індивідів як до суб'єктів у подвійному дзеркальному відношенні, тому що воно підпорядковує суб'єктів Суб'єкту, при цьому через Суб'єкта, в якому кожен суб'єкт може споглядати свій власний образ (справжній і майбутній), даючи їм гарантію того, що йдеться саме про них і про Нього і що, оскільки все відбувається в Родині (Святій родині: родина свята за своєю суттю), «Бог впізнає в них своїх», тобто тих, хто визнав Бога і впізнав у Ньому себе, — вони й спасуться.

Підсумуємо те, що ми дізналися про ідеологію як таку. Подвійна дзеркальна структура ідеології забезпечує таке:

- звернення до «індивідів» як до суб'єктів;
- їх підпорядкування Суб'єкту;
- взаємне впізнавання між суб'єктами і Суб'єктом та між самими суб'єктами, а врешті-решт і впізнавання суб'єкта самим собою;

- абсолютну гарантію того, що все саме так і що за умови, що суб'єкти визнають те, чим вони є, і поводяться відповідним чином, усе буде добре: «Нехай буде так!».

Результат: потрапивши в цю чотиричленну систему звернення в суб'єктів, підпорядкування Суб'єкту, універсального впізнавання й абсолютної гарантії, суб'єкти «марширують», і в більшості випадків, за винятком «поганих суб'єктів», які в таких випадках викликають втручання того чи іншого відділу (репресивного) апарату держави, «марширують самі по собі». Але ця величезна кількість (хороших) суб'єктів марширує саме «сама по собі», тобто згідно з ідеологією (конкретні форми якої реалізуються в ідеологічних апаратах держави). Вони є складовою частиною практичної діяльності, підпорядкованої ритуалам ДІА. Вони «визнають» існуючий порядок речей (das Bestehende), що «все є саме так і не інакше», що потрібно слухатися Бога, свого сумління, священника, де Голля, власника підприємства, інженера, що потрібно «любити свого ближнього, як самого себе» тощо. Їхня конкретна, матеріальна поведінка є всього лише втіленням у життя чудесного завершення їхньої молитви: «Нехай буде так!»

Так, суб'єкти «марширують самі по собі». Весь секрет цього полягає у двох перших елементах тієї чотиричленної системи, про яку ми говорили, або, якщо завгодно, в амбівалентності терміна «суб'єкт». У своєму звичному значенні «суб'єкт» означає: 1) вільну суб'єктивність: центр ініціатив, діючу особу, відповідальну за свої вчинки; 2) істоту, підпорядковану, слухняну вищій владі, а отже, позбавлену будь-якої свободи, якщо тільки вона сама вільно не обрала своє підпорядкування. Останнє зауваження дає нам сенс цієї амбівалентності, яка є всього лише відображенням того результату, який її ж і продукує: до індивіда звертаються як до (вільного) суб'єкта, щоб він вільно підкорявся наказам Суб'єкта, а отже, (вільно) приймав своє підпорядкування, тобто щоб він «самостійно здійснював» своє підпорядкування. Суб'єкти існують тільки в підпорядкуванні й задля їхнього підпорядкування. Тому вони «марширують самі по собі».

«Нехай буде так!..» Це вираження, яке фіксує той результат, який потрібно отримати, доводить, що відбувається це не «природним чином» («природним чином», тобто поза цією молитвою, тобто поза ідеологічним втручанням). Воно доводить, що необхідно, щоб усе було так, для того, щоб усе було так, як має бути. Щоб, скажемо прямо, відтворення

виробничих відносин, аж до процесів виробництва й обігу капіталу, щодня забезпечувалося в «свідомості», тобто в поведінці індивідів-суб'єктів, які займають ті посади, що їхнє соціально-технічне поділення праці призначило їм у виробництві, експлуатації, репресії, ідеологізації, науковій практиці тощо. Про що ж насправді йдеться в цьому механізмі дзеркального впізнавання Суб'єктом і індивідами, перетвореними на суб'єктів, та в механізмі гарантії, яку Суб'єкт надає своїм суб'єктам, якщо вони вільно прийняли своє підпорядкування його «наказам»? Реальність, про яку йдеться в цьому механізмі, — це неминуче неусвідомлена реальність у самих формах цього (при-, впі-)знавання (ідеологія = (впі-, при-)знавання / (непри-, невпі-)знавання), яка в кінцевому підсумку є відтворенням виробничих відносин та тих відносин, які з них випливають.

Січень—квітень 1969 року

Післямова

Якщо ці схематичні тези й дозволили нам прояснити деякі аспекти функціонування надбудови та способів її втручання в інфраструктуру, то вони, за своєю суттю, залишаються абстрактними й, звичайно ж, не вирішують багатьох важливих проблем, про які слід сказати кілька слів:

1) Проблема сукупності процесу відтворення виробничих відносин*

Державні ідеологічні апарати (ДІА) як елементи цього процесу сприяють такому відтворенню. Однак їхній власний внесок у цей процес занадто абстрактний.

Лише в самому серці виробничих процесів і процесів товарообігу це відтворення може бути реалізоване. Воно відбувається через механізми цих процесів, де "відбувається" формування робітників, їм присвоюються різні посади тощо. Саме у внутрішніх механізмах цих процесів реалізується вплив різних ідеологій (насамперед — юридично-моральної).

Але й це все ще досить абстрактно. Адже в класовому суспільстві виробничі відносини є відносинами експлуатації, тобто відносинами антагоністичних класів. Відтворення виробничих відносин — головне завдання панівного класу — не може бути просто технічною операцією, яка розподіляє індивідів за посадами "технічного поділу" праці. Насправді "технічний поділ" праці існує лише в ідеології панівного класу: будь-який "технічний" поділ праці, будь-яка його "технічна" організація є лише

формою та маскою соціального (тобто класового) поділу та організації праці.

Таким чином, відтворення виробничих відносин може бути лише класовою діяльністю. Воно реалізується через класову боротьбу, у якій панівний клас протистоїть експлуатованому класу.

Сумарний процес реалізації відтворення виробничих відносин залишатиметься абстрактним, доки ми не станемо на точку зору цієї класової боротьби. Тобто, стати на точку зору відтворення, у кінцевому підсумку, означає стати на точку зору класової боротьби.

2) Проблема класової природи ідеологій у певній суспільно-економічній формації

"Механізм" ідеології як такої — це одна справа. Ми бачили, що він зводиться до кількох принципів, виражених у кількох словах (таких же "бідних", як ті, що визначали виробництво як таке у Маркса чи несвідоме як таке у Фрейда). Якщо і існує якась істина, то вона полягає в тому, що цей механізм є абстрактним з точки зору будь-якої реальної ідеологічної формації.

Ми висунули ідею, що ідеології реалізуються в різних суспільних інститутах, їхніх ритуалах і практиках, у ДІА. Ми бачили, що в цьому відношенні вони сприяють тій формі класової боротьби, яка є життєво важливою для панівного класу, — відтворенню виробничих відносин. Але й це все, хоч і реальне, залишається абстрактним.

Насправді держава та її апарати набувають сенсу лише з точки зору класової боротьби як її інструменти, що забезпечують класовий гніт і гарантують умови експлуатації та її відтворення. Але не існує класової боротьби без антагоністичних класів. Хто каже "класова боротьба панівного класу", той каже "опір, повстання та класова боротьба підпорядкованого класу".

Тому ДІА не є ні реалізацією ідеології як такої, ні навіть безконфліктною реалізацією ідеології панівного класу. Ідеологія панівного класу стає панівною не за благословенням небес чи внаслідок захоплення державної влади. Саме в ДІА, у яких ця ідеологія реалізується, вона стає панівною. Але створення ДІА відбувається не саме собою — навпаки, воно є результатом важкої та тривалої класової боротьби: спочатку проти старих панівних класів і їхніх позицій у старих і нових ДІА, а потім — проти експлуатованого класу.

Однак і цей погляд на класову боротьбу в ДІА залишається абстрактним. Насправді класова боротьба в ДІА є лише одним із аспектів класової боротьби, іноді важливим і симптоматичним: наприклад, антирелігійна боротьба в XVIII столітті чи "криза" шкільного ДІА у сучасних капіталістичних країнах. Але класова боротьба в ДІА — це лише частина тієї класової боротьби, яка виходить за межі самих ДІА.

Ідеологія, яку панівний клас робить панівною в ДІА, "реалізується" саме в цих апаратах, але вона більша за них, бо приходить ззовні. Так само і ідеологія, яку в цих ДІА і всупереч їм захищає експлуатований клас, теж більша за ці апарати, бо вона теж приходить ззовні.

Лише з точки зору класів, тобто з точки зору класової боротьби, можна зрозуміти ідеології, що існують у певній суспільно-економічній формації. Саме так слід намагатися осмислити реалізацію панівної ідеології в ДІА і ті форми класової боротьби, завданням і місцем яких є ці апарати. Саме так можна спробувати зрозуміти, звідки походять ідеології, які реалізуються та стикаються в цих ДІА. Адже якщо вірно, що ДІА є тією формою, в якій обов'язково має реалізовуватися ідеологія панівного класу, і тією формою, в якій обов'язково має з нею зіткнутися ідеологія підпорядкованого класу, то ці ідеології "народжуються" не в ДІА, а в соціальних класах, які ведуть класову боротьбу: з їхніх умов існування, практичної діяльності, досвіду цієї боротьби тощо.

Квітень 1970 року

*Текст перекладено оргкомітетом студентського читацького клубу
"Вільні читання".*

Розділ "Державні ідеологічні апарати" та "Про відтворення виробничих відносин" переклав Володимир Артюх для журналу "Спільне"